

УДК 343.98

М. Г. Щербаковський
доктор юридичних наук, доцент
професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Харківський національний університет внутрішніх справ

НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядаються напрями використання судових експертиз під час розслідування злочинів. Автор виокремлює кримінально-правовий, кримінально-процесуальний, криміналістичний та кримінологічний аспекти застосування висновків експерта у кримінальному провадженні.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України (статті 85, 86, 98, 99 КПК України та інші) застосовує термін «використання доказів», проте законодавець не розкриває зміст цього поняття, а також не виділяє в структурі процесу доказування окремим елементом (стадією, етапом) використання доказів (ч. 2 ст. 91 КПК України). Розвиваючи теорію доказів М. А. Погорецький доводить, що єдиний процес доказування складають два послідовних етапи – спочатку докази отримуються, а потім настає заключний етап – їх використання для обґрунтування процесуальних рішень у кримінальному провадженні [1, с. 21]. Слід погодитися з думкою науковця й додати, що отримана під час проведення слідчих (розшукових) дій інформація може перетворюватися не тільки у докази та бути підставою процесуальних рішень, але й застосовуватися в інших цілях. Наведене повністю стосується судових експертиз, використанню яких у розслідуванні злочинів присвячені численні публікації. Аналіз спеціальної літератури показує, що висновки експертів мають різновекторні напрями використання, що вимагає їх узагальнення й упорядкування. В зв'язку з наведеним, ціллю статті є розгляд різноманітних аспектів застосування висновків експертів під час кримінального провадження.

У визначенні сутності використання доказів найбільш удалим, на наш погляд, видається запропонований Р. С. Белкіним термін «оперування», оскільки він повною мірою відбиває всю широту можливостей, яка відкривається перед слідчим стосовно застосування доказів, які є в його розпорядженні [2, с. 25]. Слід уточнити, що в процесі розслідування злочинів отримана процесуальними засобами інформація перетворюється не тільки у докази, але має й орієнтовний характер. Таким чином, за змістом використання розуміється як логічна так і практична діяльність, яка полягає в оперуванні доказовою та орієнтуючою інформацією. Загальні цілі використання доказів, під час розслідування злочинів, частково розглянуті А. Р. Белкіним [3, с. 307], а судових експертиз – С. П. Лаптою [4, с. 16-17]. Вважаємо, що поз-

начені науковцями положення не мають чіткого логічного підґрунтя та вимагають подальшої деталізації і розробки. Розглянемо можливості використання висновку експерта під час розслідування злочинів [5, с. 317-336].

Використання експертиз у кримінально-правовому аспекті.

Як і будь-яка поведінка людини, злочин характеризується двома групами ознак: суб'єктивними, які визначають психічний, вольовий процес поведінки, та об'єктивними, що виражені поза формою поведінки, це конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, котрі спричинюють зазначені в кримінальному законі наслідки. Обидві складові можуть бути встановлені із використанням спеціальних знань у формі судової експертизи. Експертному дослідженню підлягає не лише обстановка місця події та її складові елементи, сліди тощо, а і механізм поведінки суб'єкта, який діяв у цій обстановці. Злочинне діяння досліджується в динаміці через розкриття поведінки злочинця та інших учасників події. Матеріальна обстановка злочину, узята у системно-структурному відношенні дозволяє розглянути подію, що відбулася, як у її цілісній картині, так і за окремими елементами. Отже, стає очевидною значущість експертних досліджень для встановлення ознак складу злочину. Значення експертних досліджень визначається не лише тим, що вони розкривають зміст злочинних дій, а й тим, що, досліджуючи «механізм» поведінки особи в певній обстановці, вони дозволяють уявити роль суб'єкта під час розслідування групових злочинів, виявити характерні особливості його діяльності, яка складається з різних дій, їх послідовність і цілеспрямованість. Дослідження експертами окремих складових речової обстановки місця події, а також особи злочинця дозволяє кваліфікувати злочин, встановити в певних випадках об'єкт, предмет, об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону складу вчинених злочинів [6, с. 98].

Використання експертиз у кримінально-процесуальному аспекті.

Висновки експертів використовуються, найчастіше, для отримання нових, раніше невідомих доказів про обставини злочину. Крім того, на основі отриманих експертом даних здійснюється й перевірка наявних доказів: показання підозрюваного, потерпілого, свідка, результати слідчого експерименту та ін. Важливу роль відіграє експертиза у перевірці матеріалів, отриманих під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, з метою їх подальшого використання у кримінально-процесуальному доказуванні. Одним із проблемних питань використання у доказуванні результатів негласних слідчих (розшукових) дій є встановлення достовірності даних, які містяться у матеріалах, отриманих за допомогою технічних засобів. У ч. 3 ст. 266 КПК України прямо вказано, що носії інформації та технічні засоби, за допомогою яких отримано інформацію під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, можуть піддаватися експертному дослідженню. Вказане стосується, насамперед, аудіо-, відеозаписів та фотознімків. Допустимість таких матеріалів буде прямо залежати від висновку експерта про те, чи піддавалися фотознімки монтажу, чи зазнавала змін фонограма, чи є ознаки механічного або елек-

тронного монтажу на фонограмі, чи одночасно проводився запис відео- і аудіоінформації на відеофонограмі і т. ін.

Ще одним напрямом використання висновку експерта є формування комплексів доказів, які відрізняються у сторін обвинувачення і захисту. На основі перевірки та оцінки доказів, представлених обвинуваченням і захистом, а також додатково отриманих фактичних даних у тому числі за допомогою експерта суд формує свою самостійну систему доказів, що є підставою судового рішення і знаходить вираження в судовому вирокі або ухвалі. Комплекси доказів можуть формуватися:

а) за предметом доказування: стосовно події злочину в цілому (вбивство, звалтування і т. ін.), наприклад, сукупність різнорідних експертиз, що встановлюють знаряддя злочину, контакт з потерпілим, механізм нанесення ушкоджень; стосовно окремих обставин злочину (встановлення місця, часу, знаряддя злочину, становища підозрюваного, розміру матеріальних збитків і т. ін.);

б) за однорідністю доказів: використанням різнорідних доказів, наприклад, доведення факту перебування підозрюваного в певному місці показаннями свідків, а також результатами експертиз; використанням однорідних доказів, наприклад, факт виконання тексту в документі певною особою встановлюється за допомогою почеркознавчої, авторознавчої, дактилоскопічної експертиз.

Важливим напрямом використання висновків експерта є обґрунтування процесуальних рішень, які є головною, визначальною ланкою правозастосовної діяльності. Використанням результатів експертних досліджень в процесуальних рішеннях є відображення у відповідних правозастосовних актах оціненої й перевіреної інформації, встановленої експертом. В процесуальному документі (ст. 110 КПК України) повинно не тільки вказувати на проведення експертизи, а й наводити оцінені, перевірені та прийняті як доказ встановлені експертом факти, що стосуються кримінального провадження та які обґрунтовують прийняте уповноваженою особою процесуальне рішення [7, с. 20]. У постановках слідчого або ухвалах суду, слідчого судді процесуальне рішення на підставі результатів експертного дослідження може торкатися: проведення слідчої (розшукової), судової дії, нової експертизи стосовно того ж предмету та об'єктів як у попередньої експертизи (повторної експертизи) або відносно іншого предмету та об'єктів; допиту експерта для роз'яснення, уточнення, доповнення наданого висновку; консультації та роз'яснення спеціаліста; закриття кримінального провадження; звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, їх продовження, зміни чи припинення; витребування речей, документів, відомостей, висновків ревізій та актів перевірок та ін.

Використання експертиз у криміналістичному аспекті.

Одним із напрямів застосування експертиз в кримінальному провадженні є висування версій та їх перевірка на підставі результатів експертного

дослідження. На основі доказової та орієнтуючої інформації, одержаної в результаті провадження експертизи, можуть висуватися версії щодо фізичних, соціальних, професійних властивостей невідомого злочинця, суб'єктивну та об'єктивну сторону злочину, зокрема, про такі елементи механізму злочинної події, як місце, час, обставини, знаряддя, зброя, спосіб вчинення злочину, тощо. На підставі орієнтуючої інформації обґрунтовуються розшукові версії, направлені на пошук особи, яка вчинила злочин [8, с. 8]. Одним із способів перевірки версій є висновки експертів, за допомогою яких підтверджуються або спростовуються наслідки, які витікають із висунутих слідчим припущень.

Наступним напрямком використання результатів експертиз є моделювання та реконструкція окремих об'єктів, предметів, процесів, явищ, пов'язаних із подією злочину. Моделювання розглядається як метод пізнання, дослідження об'єктів, в основу якого покладено процес побудови, аналізу та використання моделей цих об'єктів [9, с. 80]. Під час моделювання, слід враховувати те, що дані, отримані під час експертного дослідження моделі, безпосередньо характеризують не оригінал, а модель, при тому, що ціллю дослідження є оригінал. Встановлена експертним дослідженням моделі інформація стосовно явищ, предметів, осіб причетних до злочину може використовуватися з метою: відтворення обстановки місця події, яка існувала до, в момент або після події злочину і піддалася зміні в результаті впливу різноманітних причин (дії осіб, природних явищ, певних речей); реконструкції предметів, зокрема і тих, які були піддані повному або частковому знищенню в результаті цілеспрямованої діяльності злочинця, сторонніх осіб, випадкових або природних чинників (зброя, транспорт, інструменти, будівлі або їхні частини); моделювання зовнішності людини, виду, типу взуття, транспортного засобу, знаряддя злочину та інших предметів за оставленими слідами-відбитками; моделювання психологічних властивостей злочинців; встановлення прижиттєвої зовнішності потерпілого (статі, росту, будові тіла, віку та ін.); відновлення кримінальної ситуації, що виникла в момент вчинення злочину (безпосереднє місце вчинення злочину; взаємне розташування предметів або певних осіб на місці події; дії учасників; рух транспортних засобів; напрямок пострілу тощо); встановлення механізму злочинів техногенного характеру, пов'язаних із професійною діяльністю, економічних злочинів та ін.

Найважливішим напрямком застосування експертних висновків є ідентифікація осіб та предметів, пов'язаних зі злочинком. У процесі розслідування злочинів, особливе значення мають обставини, які вказують на зв'язок конкретної особи чи предмета з розслідуваною подією. Встановлення такого зв'язку, виявлення невідомих осіб, причетних до злочину, а також застосовуваних ними знарядь і засобів вчинення злочину здійснюється різними способами, серед яких важливішим є експертна ідентифікація. Експертна ідентифікація є елементом, складовою частиною судової (судово-слідчої) ідентифікації, яка має своєю кінцевою метою ототожнення конкретної особи (як пра-

вило, підозрюваного, а в деяких випадках потерпілого). Акт експертної ідентифікації виступає зазвичай у загальному процесі судової ідентифікації в якості проміжного етапу, а її об'єкти – як проміжні об'єкти процесу ототожнювання.

Однією з важливих цілей використання висновків експертизи є подолання протидії розслідуванню у формі приховування злочинів, яке здійснюється шляхом приховування, знищення, маскуванню або фальсифікації слідів злочину, їх носіїв, слідів злочинця [10, с. 184]. Зазначимо, що використання висновків експертів для викриття приховування злочинів і їх роль у боротьбі з протидією розслідуванню досліджені в літературі не достатньо. На нашу думку, можна говорити про два способи виявлення за допомогою експертиз приховування слідів злочинів: а) безпосередній, коли експертним дослідженням встановлюються знищені сліди злочину; б) опосередкований, коли встановлюються обставини, що спростовують показання свідків, підозрюваного тощо.

У межах криміналістичного аспекту, слід виділити можливість використання даних експертизи для планування розслідування в цілому або окремої слідчої (розшукової) дії. У криміналістичному сенсі планування являє собою розумовий процес, що полягає у визначенні завдань слідчого, найбільш ефективних способів і засобів їх розв'язання в оптимальні терміни [11, с. 87]. Можна з упевненістю стверджувати, що результати експертних досліджень виступають у процесі планування як «вихідні» дані, підстави цієї діяльності, за допомогою яких можна визначити мету проведення окремої слідчої (розшукової) дії або послідовно здійснених декількох слідчих (розшукових) дій, що складають тактичну операцію. Враховуючи зміст одержаних експертних даних, слідчий визначатиме умови проведення, технічні засоби, склад учасників (поняті, спеціаліст), місце і строки виконання слідчої (розшукової) дії, вибирає тактичні прийоми її провадження.

Використання експертиз в кримінологічному аспекті.

Результати експертних досліджень використовуються з профілактичною метою для встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів. І. Я. Фрідманом показано, що змістом експертно-профілактичної роботи є дві складові: надання експертної допомоги правоохоронним органам у виявленні на основі спеціальних знань фактів, що мають криміногенне значення, тобто таких, які сприяли або могли сприяти вчиненню злочинів, та розробка рекомендацій по усуненню встановлених криміногенних фактів [12, с. 23]. Цілком очевидно, що на основі використання спеціальних знань експерта можна встановити криміногенні чинники, що стосуються об'єктивної сторони злочинів. Незважаючи на відсутність у чинному КПК України норми, яка б зобов'язувала слідчого, прокурора встановлювати причини і умови, що сприяли вчиненню злочину, нормативними документами Міністерства юстиції України прямо передбачено встановлення обставин, що сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину, під час проведення інженерно-технічних, еко-

номічних, товарознавчих, екологічних, військових експертиз [13]. Великий та різноманітний перелік обставин, що сприяють вчиненню злочинів, встановлюється під час провадження криміналістичних експертиз. Вважаємо, що напрямок, пов'язаний із профілактикою злочинів, повинний розвиватися в межах судово-експертної діяльності.

Особливої соціальної цінності експертній профілактиці додає прогностичний напрям, оскільки, щоб ефективно протидіяти злочинам, необхідно вивчати й прогнозувати появу нових їх різновидів [14, с. 168–169]. В переліку завдань профілактичного характеру, які можуть вирішуватися експертами, важливе місце повинні займати розробки, котрі спрямовані на прогнозування в кримінологічному аспекті обставин, що сприяють вчиненню злочинів. Вважаємо, що в теперішній час профілактична робота експертів державних спеціалізованих установ по встановленню обставин, що сприяють вчиненню злочинів, повинна бути відтворена.

Зазначені напрями використання судових експертиз не є вичерпними, а розширення спектру судових експертиз, вдосконалення їх наукових і методичних основ неминуче призведуть до збільшення й різноманітності напрямів їх використання під час розслідування злочинів.

Перелік посилань

1. *Погорецький М. А.* Актуальні питання теорії доказів // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора М. М. Михеєнка): матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6-7 грудня 2012 р.). Харків, 2013. С. 15–22.
2. *Белкин Р. С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. Москва, 1970. 130 с.
3. *Белкин А. Р.* Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. Москва, 2007. 528 с.
4. *Лапта С. П.* Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2006. 227 с.
5. *Шербаковський М. Г.* Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 596 с.
6. *Исаев А. А.* Роль судебной экспертизы в квалификации преступлений: дис. ... д-ра юрид. наук; 12.00.08, 12.00.09 / Казах. нац. гос. ун-т им. Аль-Фараби. Алматы, 1998. 335 с.
7. *Зеленецкий В. С., Глинская Н. В.* Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. Харьков, 2006. 336 с.
8. *Гетьман Г. М.* Моделювання особи невідомого злочинця (криміналістичні засоби, методи та технології): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2015. 21 с.
9. *Лукашевич В. Г., Юнацький О. В.* Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого: монографія. Київ, 2008. 184 с.
10. *Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О.* Настільна книга слідчого. Київ, 2007. 728 с.
11. *Литвинов А. Н.* Прогнозирование и планирование в криминалистике. Москва, 2004. 160 с.

12. Фридман И. Я. Судебные экспертизы и вопросы предупреждения преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1974. 40 с.
13. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8.10.1998 № 53/5; в ред. Наказу Мініюсту України від 27.07.2015 № 1350/5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98.
14. *Криміналістична профілактика економічних злочинів*: посібник / за ред. В. А. Журавля. Харків, 2006. 236 с.

НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

М. Г. Щербаковский

В статье показано, что использование доказательств, в том числе заключения эксперта, является заключительным этапом доказывания. «Использование» определяется как оперирование доказательственной и ориентирующей информацией в процессе расследования преступлений. Автором выделяются уголовно-правовой, уголовно-процессуальный, криминалистический и криминологический аспекты использования судебных экспертиз при расследовании преступлений.

В уголовно-правовом аспекте, судебные экспертизы используются для установления объекта, предмета, объективной стороны, субъекта, субъективной стороны преступления. Установление элементов состава преступления, основывается на исследовании места происшествия, следов преступления, механизма поведения участников преступного события.

В уголовно-процессуальном аспекте, судебные экспертизы используются с целью получения новых доказательств; формирования комплексов доказательств сторонами обвинения, защиты и судом; обоснования процессуальных решений. Экспертному исследованию обязательно подвергаются носители информации, полученной при проведении негласных следственных действий, для установления ее достоверности. Комплексы доказательств формируются по предмету доказывания либо по однородности доказательств. В процессуальных документах должны быть указаны установленные экспертом факты, которые обосновывают принятое уполномоченным лицом процессуальное решение.

В криминалистическом аспекте судебные экспертизы используются с целью: выдвижения и проверки версий относительно субъекта преступления, элементов механизма преступления; моделирования и реконструкции объектов, предметов, явлений, связанных с событием преступления; идентификации лиц и предметов; преодоления противодействия расследованию; планирования расследования в целом или отдельного следственного действия. На основании результатов экспертного исследования моделируется личность неизвестного преступника и выдвигаются розыскные версии, направленные на его поиск. Экспертная идентификация направлена на установление связи конкретного предмета или лица с событием преступления. С помощью эксперта непосредственно или опосредовано выявляются скрытые следы преступления. Результаты экспертизы являются исходными данными для планирования расследования в целом или следственных действий.

В криминологическом аспекте судебные экспертизы используются для установления обстоятельств, которые способствовали совершению преступления; разработки рекомендаций по устранению криминогенных факторов; прогнозирования появления новых видов преступлений. Автор подчеркивает, что несмотря на отсутствие в действующем уголовном процессуальном кодексе нормы об установлении причин и условий, которые способствовали совершенствованию преступления, это направление должно развиваться в судебно-экспертной деятельности.

DIRECTIONS FOR THE FORENSIC ENQUIRY USE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

M. Scherbakovskiy

The article shows that the use of evidence, including the expert's proof, is the final stage of proof. The "Use" is defined as the handling of evidence and guidance information in the crime investigation. The author outlines the criminal and law, criminal and procedure, forensic and criminological aspects of forensic enquiry in crime investigation.

Forensic enquiries are used to establish the object, project, objective side, subject and crime subjective side. The establishment of the elements of the offense is based on the scene investigation, traces of evidence and the mechanism of behavior of criminal event participants.

In the criminal and legal procedure the forensic enquiry is used for the purpose of receiving the new evidence; for the formation of complexes of the prosecution evidence by defense and court; justification of procedural decisions. The data carriers received at carrying out secret investigative actions are necessarily exposed to the forensic investigation to establish its validity. Complexes of evidence are formed by the subject of proof or by the evidence homogeneity. The established expert facts which justify the decision taken by the authorized person of the procedural decision should be stated in the procedure documents.

In the forensic aspect the forensic enquiries are used for the purpose of: suggestion and verification regarding the subject of crime, crime mechanism elements; modeling and reconstruction of the projects, objects and phenomena associated with the crime; the identification of persons and objects; overcoming of counteraction to investigation; planning the investigation as a whole, or as an individual investigation. Based on the results of the forensic report the identity of an unknown offender is modulated and the advance search versions are forwarded. The expert identification aims at establishing a connection between a certain object and person with the crime. The hidden traces of the crimes are identified directly or indirectly by the expert. The forensic report is the initial data for planning the investigation in general or for the investigative actions.

In the criminological aspect the forensic enquiries are used for establishing the circumstances that contributed to the commission of a crime; the development of the recommendations on the criminogenic factors elimination; forecasting of the new types of crime emergence. The author emphasizes that despite of the absence in the current criminal procedure code the rules of establishing the causes and conditions that contributed to the improvement of a crime, this area should be develop in forensic activities.